

VU Research Portal

De ontwarring van de sociologie: over het werk en denken van Wout Ultee

Ganzeboom, H.B.G.

published in

Mens en Maatschappij
2012

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Ganzeboom, H. B. G. (2012). De ontwarring van de sociologie: over het werk en denken van Wout Ultee. *Mens en Maatschappij*, 87(1), 5-20. <http://www.mensenmaatschappij.nl/vol87/nr01/art02>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De ontwarring van de sociologie: over het werk en denken van Wout Ultee¹

Harry B.G. Ganzeboom²

Ultees belangrijkste betekenis voor de sociologie – kort gezegd hoe hij deze discipline heeft ontward – ligt in de uitleg ervan via centrale probleemstellingen, de zogenoemde hoofdvragen van de sociologie. Aan Ultees bijdrage ligt een werkwijze ten grondslag die consequent is ontleend aan een popperiaanse wetenschapstheorie en methodologie, die hij met bewonderenswaardige vasthoudendheid in praktijk heeft gebracht. Daarnaast is hij in zijn gehele loopbaan een inspirerende en vruchtbare initiator geweest van onderzoeksgroepen en onderzoeksprojecten, waarin met name de consequente verbinding van theorie en onderzoek op opmerkelijke hoogte staat.

1. Eerste indrukken

Mijn eerste *close encounter* met Wout Ultee was in 1972, toen ik als tweedejaars student deelnam aan een cursus Wetenschapstheorie, waarin ik voor het eerst – en ik kan wel zeggen definitief – kennismakte met het door hem verwoorde kritisch-rationalistische gedachtegoed. Het was allemaal nog net vóór het verschijnen van Poppers (1972) *Objective Knowledge*, waarin een evolutionair model van de groei van kennis uit de doeken wordt gedaan. Ultee maakte op mij als docent grote indruk. Binnen luttele college-uren begreep ik waar het in wetenschappelijke theorievorming over moet gaan: *informatiegehalte*, een positief uitgewerkte versie van Poppers falsificatiebeginsel. ‘Religie speelt mogelijk een belangrijke rol bij zelfdoding’ is nagenoeg niet-informatief, ‘protestanten hebben hogere zelfmoordcijfers dan katholieken’ heeft veel meer informatieve inhoud. ‘Protestanten hebben tweemaal hogere zelfmoordcijfers dan katholieken’ is alweer meer weerlegbaar. Uitspraken zijn niet al dan niet weerlegbaar, zij zijn dat in verschillende mate. Naarmate

hun inhoud algemener wordt, strekt hun betekenis verder en lopen ze een grotere kans als onwaar tegen de lamp te lopen. 'Naarmate een godsdienst meer sociale bindingen biedt, hebben haar leden lagere zelfmoordcijfers' is een algemene uitspraak die het verschil tussen katholieken en protestanten als bijzonder geval heeft, maar ook gaat over Aziatische religies. Het voorbeeld staat verder uitgesponnen in Ultee, Arts & Flap (1992: hoofdstuk 4). Weerlegging en onwaarheid betekenen niet dat de theorie terzijde moet worden geschoven. Theorieën kun je met elkaar vergelijken op basis van de *hoeveelheid* weerleggingen waar ze tegenoplopen, ze hebben een verschillende mate van verklaringskracht. Onze taak als onderzoekers is om te proberen meerdere concurrerende theorieën tegen elkaar uit te spelen.

In mijn derde jaar kwam ik weer bij Ultee terecht, nu voor het maken van een kandidaatsscriptie die nu juist deze concurrentie van theorieën als onderwerp had. Ik geloof dat theorieconcurrentie bij Ultee zelf tegenwoordig wat op de achtergrond is geraakt en ikzelf ben een verklaard tegenstander geworden van kandidaatsscripties (of het nieuwe equivalent daarvan: de Bachelor-thesis), maar we hebben ons samen wekelijks op vrijdagmiddag bij de thee goed vermaakt. Onderwerp was met name het nog steeds fameuze artikel van Collins (1971) 'Functional and Conflict Theories of Educational Stratification'. De werkwijze was de redenering daarin alinea-voor-alinea uit te benen, tot we wisten welke theorie er uiteindelijk het beste voor stond. Het oogmerk was niet *close reading* om de bedoelingen van Collins te achterhalen, maar 'kritische reconstructie'. Het gaat bij zulke reconstructies niet om de bedoelingen van de oorspronkelijke auteur, maar om wat je van het gedachtegoed kunt maken, als je het doel van een maximaal uitgewerkte en geordende informatieve theorie voor ogen houdt. Ik leerde hoe je dat effectief kunt doen door losse uitspraken op kaartjes te schrijven (mijn innovatie was kleinere kaartje te gebruiken) en in een boomstructuur tot een logische afleiding samen te voegen. Tot mijn eigen verrassing bleek de door Collins uiteindelijk afgeschreven functionele theorie (je zou het ook de moderniseringstheorie van sociale stratificatie kunnen noemen) het nog heel goed te doen – maar zowel Collins als Ultee en ikzelf zijn desondanks gecharmeerd gebleven van de tegenpool, die je nu reproductietheorie zou noemen. In mijn eigen werk zijn deze theorieën belangrijker gebleken dan ik toen kon vermoeden en ik ook naderhand lang heb beseft. Een van mijn eerste artikelen (Ganzeboom, 1982) ging over twee concurrerende theorieën van cultuurdeelname en welbeschouwd waren dat dezelfde theorieën die Collins opwierp voor de opleidingsstratificatie.

Mijn laatste blootstelling aan Ultee als docent volgde in het doctoraal onderwijs waarin zijn gehele wetenschapstheoretische programma nog

eens langskwam in de vorm van probleemstellingen van klassieke en modern klassieke sociologen. Het collegedictaat (Ultee, 1982) – volledige teksten uitgetypt op zijn rammelige typemachine – is nog steeds in mijn bezit. Deze teksten bleken naderhand ingrediënt van het leerboek *Sociologie* te zijn.

Het waren overigens memorabele tijden bij de vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie [TMS], zoals de toenmalige afdeling aan de Universiteit Utrecht zich had genoemd. Het samengaan van de theoretische sociologen rondom Wippler en de methodologen rondom Swanborn in één enkele afdeling was toch wel een bijzondere combinatie te noemen en Ultees invloed op het tot stand komen en het succesvol invullen hiervan was groot. De beste blijvende getuige daarvan is het leerboek van Swanborn (1981), dat bol staat van het kritisch-rationalistische gedachtegoed. Maar ook werden de theoretici (er is een extreem korte tijd geweest dat ik ook mijzelf daartoe rekende) blijvend besmet met methodologische overwegingen en methodische vaardigheden. Voor veel faculteitsleden en kritische studenten belichaamde deze groep echter de kwaadst mogelijke combinatie van de Duivel en Beëlzebub. Tot mijn dierbaarste herinneringen aan die tijd behoort een poster uit 1979 waarop de dood van Talcott Parsons werd aangekondigd, nu niet direct onze favoriete socioloog. De herkomst van die aankondiging is mij nu niet meer duidelijk, maar het bijgeschreven onderschrift is me altijd bijgebleven: ‘Moge TMS de klap niet overleven’, zo werd ons toegevoegd, kennelijk door een contesterende student. Het heeft niet zo mogen wezen, TMS is in feite het enige overgebleven stuk Utrechtse sociologie geworden.

Ultee werkte in die tijd aan zijn dissertatie en werd voor het voltooien ervan uitgenodigd op het Netherlands Institute for Advanced Studies [NIAS]. Daaruit kwamen belangrijke persoonlijke transformaties tevoorschijn, maar ook een heel bijzonder proefschrift met de moeilijke titel *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie. Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities* (Ultee, 1977). Promotores waren Wippler en Philipsen. Ik heb het toen van kaft tot kaft gelezen, zo getuigen mijn aantekeningen en bijschrijvingen, al zal ik niet nu beweren dat ik het allemaal begrepen heb.

Het eerste deel behelsde een uitgewerkte theorie en methodologie van het wetenschappelijk kennisvormingsproces, dat naar een later nog veel gehanteerd PTO-schema wordt opgedeeld in het stellen van Problemen, het formuleren van Theorieën en het empirisch Onderzoeken daarvan. Dit alles op een expliciet kritisch-rationalistische, popperiaanse grondslag, waarin informatiegehalte het centrale ‘regulatieve idee’ was. Probleemstellingen werden opgedeeld in opgaven, vragen en problemen in engere zin, al naargelang hun mate van uitgewerktheid, waarbij de

extreme uitwerking er uiteindelijk een was waarin een toetsbare hypothese in vraagvorm verscheen. Problemen werden ook opgedeeld naar beschrijvings- en verklaringsvragen en er werd gesteld dat de vruchtbareste probleemstellingen zijn gericht op de verklaring van een tegenspraak. Ten slotte was er de opdeling tussen bovengeordende en ondergeordende problemen, waarmee recht werd gedaan aan het idee dat er algemenere en bijzondere theorieën zijn, waarbij een algemenere theorie – met name een algemener geldende gedragstheorie – ook bruikbaar is om een ondergeordende probleemstelling die vraagt om een verbijzonderende theorie beter te beantwoorden. Al deze abstracte gedachten gingen vergezeld van in onnavolgbaar ‘ultees’ gestelde methodologische adviezen, dat ‘men niet moet blijven steken in het voorportaal’, ‘niet moest vergeten waarom het begonnen was’, ‘niet van de hak op de tak moest springen’, en al helemaal moest vermijden te werken aan ‘voortijdige, verkeerd gestelde of oude problemen in een nieuw jasje’ (zie ook Ultee, 1974).

In het stuk over de wetenschapsleer van de theoriebouw kwam het idee van een ‘kernuitspraak’ langs: je kunt je theorie beginnen bij een oriënterende uitspraak die je kunt uitwerken door alle vage onderdelen te vervangen door informatieve (afgebakende) uitspraken. Het idee van algemenere versus bijzondere theorieën werd geïllustreerd aan de hand van de reconstructie van Durkheims zelfmoordtheorie, waarin allereerste patronen van suicide op één noemer worden gebracht door ze te interpreteren als bijzondere vormen van het meer algemene kenmerk sociale integratie. De methodologie van de theoriebouw was kort vergeleken met die van de probleemstellingen en vooral veel minder amusant. Dat werd weer helemaal goedge maakt in de methodologie van het onderzoek, waarin de raadgevingen voorkomen dat je moet vermijden ‘veel te praten en niets uit te proberen’, ‘iets te beproeven zonder dat de lezer weet wat’, te vermijden dat ‘de lezer uiteindelijk door de bomen het bos niet meer ziet’, dan wel ‘nog verder in een theoretisch moeras zakt’.

In het tweede deel van Ultees dissertatie kwamen theoretische tradities in de sociologie in gereconstrueerde vorm aan de orde. Dat waren onder meer:

- de utilitaristisch-individualistische traditie, waarin in goed ultees achtereenvolgens werden opgeworpen het burgeroorlogenprobleem van Hobbes, het opstandenprobleem van Locke, het welvaartsprobleem van Mandeville en het verdelingsprobleem van Ferguson;
- het historisch-materialisme, zoals dat met name in Lenski’s (1966) technologisch-evolutionistische theorie is uitgewerkt;
- de functionalistische traditie, opgespannen langs Parsons’ en Mertons theorieën over de werking van normen op sociaal gedrag;

- de interpretatieve traditie van onderzoek naar zingevingprocessen van Weber, Schütz en Mead.

Al deze tradities werden volgens beproefd recept gereconstrueerd naar hun centrale probleemstellingen, kernuitspraken en uitgewerkte hypothesen, en behaalde onderzoeksuitslagen en daarna langs de ulteese meetlat gelegd. Hadden de betrokkenen geprobeerd een theorie op te werpen met voldoende of zo groot mogelijk informatiegehalte? En hoe verhiel zich dat dan tot de empirische evidentie?

Er was een onverwachte winnaar in de *ratrace* van sociologische tradities. Niet Weber, Marx, Parsons, Merton en zelfs niet Lenski werden het beste beoordeeld, nee de winnaar was de *traditie van het empirisch sociaal onderzoek*. Deze traditie vangt aan met de moraalstatisticus Quetelet en met Durkheim, zoals we hem uit *Le Suicide* kennen. De al eerder genoemde reconstructie van Durkheims vier zelfmoordtypen als een transparante theorie over de rol van normen en sociale integratie ontstijgt alles wat ik daarna over dit onderwerp heb mogen lezen. Ultee liet zien hoe je egoïstische, altruïstische, anomische en fatalistische suïcide op een noemer kon brengen. Het is niet te veel of te weinig sociale integratie die leidt tot de een of andere vorm van zelfmoord (zoals in vrijwel alle leerboeken staat en Durkheim het mogelijk zelf bedoelde); hoe sociale integratie uitwerkt, hangt af van de aard van de in het morele klimaat neergelegde normen over zelfmoord. Zichzelf verbrandende Indiase weduwes of zich in erezaken overhoop schietende legerofficieren zijn geen voorbeeld van te veel integratie, ze zijn een voorbeeld van normnaleving onder sterke sociale integratie, net zoals het lage zelfmoordcijfer onder katholieke huismoeders dat is. Durkheim kreeg van Ultee de lof toegezwaaaid dat hij niet alleen belangrijke verklaringsvragen opwierp en empirisch beantwoordde, maar ook een ordening in zijn problemen had aangebracht waar boven de theorie van zelfmoord een veel algemener toepasbare theorie glorieerde: die van normnaleving in sociale groepen met verschillende niveaus van sociale cohesie.

De moderne *runner-up* kwam ook al uit deze traditie van empirisch sociaal onderzoek, want dat was het onderzoek naar stemgedrag van Lazarsfeld, waarin niet alleen de theorie van normgeleid gedrag toepassing vond in het empirisch onderzoek, maar ook de voortzetting werd gevonden in het onderzoek van Coleman (1961) in *Adolescent Society* en Hirschi's (1969) *Causes of Delinquency*. Door de ulteese bril beschouwd bleken dit informatieve en empirisch vruchtbare uitwerkingen van dezelfde algemene theorie.

Het opmerkelijkste aan het hele argument is niet zozeer de manier waarop schijnbaar onverbonden stukken sociologie op onder één noemer worden gebracht, maar dat de hoofdprijs naar sociologisch werk

gaat dat in de ogen van velen niet eens het label 'theoriegestuurd' zou verdienen. Het waren in de optiek van Ultee niet de theoretici die het onderzoek vooruit hielpen, maar de onderzoekers die de theoretische sociologie inhoud gaven. Daar heb ik me in mijn verdere loopbaan altijd door gesterkt geweten.

2. Het stratificatieonderzoek

Onder de transformaties waarmee Ultee van zijn eerste NIAS-verblijf terugkwam, was ook zijn voornemen het Nederlandse sociale stratificatieonderzoek opnieuw op de kaart te zetten. Onderzoek door Blau & Duncan (1967) en het andere gevestigd stratificatieonderzoek kwamen in de dissertatie niet voor, netzomin als aandacht voor enige Nederlandse traditie van sociologiebeoefening. Dat zou veranderen, want het volgende object van ulteese hervormingen werd om het in zijn ogen na Van Heek (1958) en Van Tulder (1962) gestagneerde Nederlandse onderzoek naar sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit op te pakken. Ultee koos voor een durkheimse voortzetting. Het onderzoek van Van Heek en Van Tulder in de jaren vijftig was onderdeel geweest van de eerste generatie van het moderne stratificatieonderzoek, waarin het stoute plan was gemaakt elke tien jaar in alle landen die toen lid waren van de International Sociological Association onderzoek te doen naar de collectieve representatie van de beroepsstratificatie onder de bevolking en aan de hand daarvan de staat van de sociale mobiliteit te meten (zie Ganzeboom, Ultee & Treiman, 1991 voor meer informatie). Zo kwam het ontwerp van Ultee-Sixmaonderzoek uit 1982 naar beroepsprestige tot stand (Sixma & Ultee, 1983), in zekere zin Ultees eerste eigen stappen op het gebied van kwantificerend empirisch onderzoek. De Nederlandse beroepsprestigeladder bleek niet veel veranderd sinds 1954, maar een significante verandering was toch dat het aanzien van hoogleraar inmiddels was gedaald, van de eerste naar de derde plaats op de ranglijst...

In het zicht van latere empirische ondernemingen had het design van de survey wel wat eigenaardigheden. Onderzoek naar de stratificatie van vrouwelijke beroepsbeoefenaren hadden de eerste generatie onderzoekers nooit gedaan en ook verschillende tweede en derde generatie onderzoekers, zoals Blau & Duncan (1967) en Goldthorpe (1980) in de jaren zestig, begin zeventig, waren de moeilijkheden ontlopen door zich te beperken tot mannen. In 1982 waren de tijden veranderd en het was niet anders of de steekproef zou ook vrouwen bevatten. Daarbij werd de wonderlijke beslissing genomen dat de vrouwelijke steekproef maar half zo groot zou zijn als de mannelijke. Nog veel erger was dat de vraag naar moeders beroep net zoals bij de vader zich zou beperken tot het beroep van moeder op 12-jarige leeftijd van de ondervraagde, een leeftijd waar-

op niet veel moeders in Nederland betaalde arbeid verrichtten. In mijn collectie van sociale mobiliteitsbestanden over Nederland is dat van Ultee & Sixma (1982) de allereerste waarin moeders beroep voorkomt, maar het betreft een schamele vertegenwoordiging van minder dan 9% moederlijke beroepsbeoefenaren. Krachtiger is het bestand omdat het ook de eerste opname is van een eerste-beroepenvraag, alsook de daarop volgende beroepsloopbaan, en natuurlijk ook vanwege de aandacht voor processen van verwijzing en voorspraak bij de verwerving van beroepen, waarvan later De Graaf & Flap (1988) en Moerbeek (2001) nog intensief gebruik zouden maken.

Rond 1982 was in de maak het *Utrecht Mobility Seminar* [UMS], wat onbescheiden vernoemd naar de Oxfordse tegenvoeter, waarin grootheden als John Goldthorpe en Keith Hope met Dudley Duncan disputeerden. Behalve Ultee en ondergetekende waren vaste leden Jos Dessens, Wim Jansen, Paul de Graaf, Nan Dirk de Graaf en Ruud Luijkx. Luijkx was in 1983 naar Utrecht gekomen om samen met Ultee en Van Doorne-Huiskes de beroepshoogte van vrouwen met mannen te vergelijken (zie Ultee, Luijkx & Van Doorne-Huiskes, 1986) en zou uitgroeien tot de belangrijkste *close collaborator* van Wout. Het UMS las op Ultees aanwijzingen al het laatste en nieuwste dat er op stratificatiegebied verscheen. Het was de tijd dat loglineaire analyse zijn entree maakte in dit gebied. De afdeling had de goede gewoonte tezamen in zomercursussen bijeen te komen – en gedurende een ervan lazen we gezamenlijk Featherman & Hausers (1978) *Opportunity and Change*, een van de twee werken die het derde generatie sociale mobiliteitsonderzoek van start liet gaan. Tegelijkertijd leerden we snel hoe je zo'n loglineaire analyse in elkaar draaide, daarbij stevig geholpen door de methodologische tak van onze afdeling, in het bijzonder de introductie van *General Linear Models* door Albert Verbeek. Onze *coming-out* als UMS hadden we op de ISA Research Committee 28 bijeenkomst van 1983 in Amsterdam, waar we voor het eerst grootheden als Hauser, Goldthorpe en Erikson, Hout en Raftery in de ogen zagen en tot onze verrassing ontdekten dat deze lieden best wel respect hadden voor het daar gepresenteerde Nederlandse werk. Hauser kwam het jaar daarna op bezoek om de zomercursus te verzorgen en liet zien dat homogamie-analyses eigenlijk nog interessanter zijn om de sociale scheidslijnen te doorgronden dan sociale mobiliteitsanalyses.

De bloei van het UMS was een beetje tegen de verdrukking in, want het was tegelijkertijd de opkomst van het Interuniversitair Centrum voor Sociologiebeoefening [ICS] als nationale onderzoeksschool. Hoewel het theoretisch programma van Ultee en het empirisch werk van het UMS zeker niet strijdig waren met de bedoelingen van het ICS, liep het uiteindelijk zo af dat de leden van het UMS een voor een erkenning elders vonden, terwijl men in Utrecht doorwerkte aan wat 'de sociologie

van overmorgen' werd genoemd. Het heeft beide partijen uiteindelijk geen kwaad gedaan. In de wetenschap werkt een verre vriend nu eenmaal beter dan een nabije buur en als we iets bereikt hebben als UMS, dan is het wel verre vrienden te worden.

Ultee werd in 1987 beroepen als hoogleraar empirisch-theoretische sociologie in Nijmegen. Hij vond er twee randvoorwaarden die van beslissende betekenis waren voor zijn verdere loopbaan. Op de eerste plaats verkreeg hij vrij spel bij het inrichten van een opleiding sociologie. Op de tweede plaats stootte hij op de Nijmeegse traditie van empirische godsdienstsociologie, die met name haar substantiatie vond in de in 1979 gestarte reeks van onderzoeken naar Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland [SOCON].

De kans om een opleiding sociologie inhoud te geven heeft Ultee met veel energie en veel succes aangegrepen. Het heeft hem daarbij vermoedelijk nog het meest gespeten dat hij niet ook het methodisch-statistische deel in eigen handen kon nemen, maar hier anders dan in Utrecht afhankelijk was van een afzonderlijke afdeling M&T. Maar hij pakte allereerst het inleidende sociologieonderwijs aan, zette traditionele inleidingen buiten de deur en werkte zijn Utrechtse theoriecolleges tezamen met Henk Flap en Wil Arts om tot het leerboek Sociologie (Ultee, Arts & Flap, 1992). Hierover later meer. De rest van de opleiding werd gestroomlijnd door er uitsluitend empirisch-theoretische elementen in toe te laten, het was eigenlijk naast inleidende theorie en methodologie één grote serie leeronderzoeken. Ik denk niet dat studenten die zich in Nijmegen meldden, tevoren enig idee hebben gehad in welke fuik zij zich begaven en hoe verschillend het was van hoe het elders toeging, maar het was allemaal heel effectief. Niet alleen werd de Nijmeegse sociologieopleiding jaar-in-jaar-uit verkozen als de beste, indrukwekkender was nog dat jaar-na-jaar Nijmegen de beste kandidaten leverde bij de ICS-sollicitaties.

Het SOCON-onderzoek was ontstaan uit de rokende puinhopen van de 'Selectieve Krimp en Groei'-bezuinigingsoperatie. In Nijmegen en Tilburg had de sociologen bij die gelegenheid beloofd dat zij hun afdelingen zouden laten samengaan en in die nieuw gevonden katholieke harmonie zouden investeren door het starten van gezamenlijk empirisch onderzoek naar het normen- en waardenklimaat van Nederland. Kunnen de oorspronkelijke intenties van het SOCON-onderzoek wat oneerbiedig worden omschreven als onderzoek waarin wordt gekeken of de Nederlanders zich mogelijk te buiten gaan aan alles wat de Paus verboden heeft, de veelvoudige betekenis van SOCON voor Ultee mag mijns inziens niet worden onderschat. Allereerst waren de geesten en bestedingsplannen in Nijmegen rijp voor een organisatie-model dat ik later zelf als 'rondom data' (Ganzeboom, 1993) ben gaan benoemen – de onderzoekers werken tezamen aan hun grote kapitaal, de periodieke empirische waarneming

van de nationale bevolking en beïnvloeden elkaar met name via het opbouw van gezamenlijke expertise op dit gebied. Ten tweede had het religieuze thema zijn invloed. In Ultees publicatiestaat is in zijn Utrechtse periode niets te merken van enige belangstelling voor religie behalve als een ondergeordend probleem in Durkheims zelfmoordtheorie, nadien is hij veelvuldig gaan publiceren over het onderwerp. De invloed was overigens wederzijds. SOCON begon in de loop van de jaren steeds meer te gelijken op een algemeen sociaal survey naar sociale scheidslijnen, waarin Scheepers en Eisinga het etnisch vooroordeel thematiseerden en ook nog eens vaders beroep werd gemeten.

Tezamen creëerde dit de mogelijkheden voor de Familie-enquête Nederlandse Bevolking, die in het begin de Dyadenenquête heette, of bij de dataverzamelaar eenvoudigweg het WULT-databestand. Ik mocht zelf meehelpen bij de uitwerking, maar de basisideeën waren allemaal van Ultee. Het onderzoeksdesign is tamelijk gewiekst: de opzet was dat beide partners van een koppel worden ondervraagd met een identieke vragenlijst. Een deel van de vragenlijst is mondeling, en terwijl de interviewer de ene partner ondervraagt, vult de andere een schriftelijke vragenlijst in. In het interview zelf wordt naar adresgegevens van nog levende ouders en een broer of zus gevraagd – deze worden naderhand postaal ondervraagd. De opzet is zeldzaam effectief en efficiënt, waarbij het databestand zowel als dyaden- en familiebestand kan worden gebruikt als individuele data. U herkent in het design de latere Utrechtse enquête Huishoudens in Nederland en het *Netherlands Kinship Panel Survey* en dat is niet toevallig – deze projecten zijn zeer duidelijk schatplichtig aan de Familie-Enquête. Ten tweede werd in de Familie-Enquête gekozen voor een uitvoerig retrospectief design, dat het mogelijk maakte de levensloopenalyses te doen waarmee we inmiddels vanuit het Berlijnse Max Planck Instituut in aanraking waren gekomen. Er waren verhuissloobanen, opleidings- en beroepsloobanen, loopbanen van werkloosheid, ziekte en non-participatie, en er was iets waar ze bij SOCON nog niet op waren gekomen – de leeftijd waarop respondenten meenden van hun geloof te waren afgevallen (De Graaf & Need, 1996).

Terug naar het leerboek *Sociologie* van Ultee, Arts & Flap [UAF], waarvan de eerste druk in 1992 verscheen. Voor mijzelf kwam de kennismaking pas een jaar later, toen ik er, terug in Utrecht, uit ging lesgeven en dat bijna tien jaar lang bleef doen. Op dit boek heeft de titel van deze inleiding primair betrekking. Ter voorbereiding op deze inleiding heb ik het echter niet herlezen, maar de wat onorthodoxe stap genomen eens goed te kijken bij de concurrentie, in het bijzonder naar het in 1996 verschenen en op de Vrije Universiteit [VU] gebruikte *Sociologie en de Moderne Samenleving* van Van Hoof & Van Ruyssveldt, alsook het boek waarmee ik zelf eertijds in de sociologie ben ingewijd, *Grondbeginselen van de Socio-*

logie van De Jager & Mok (1971). Dit laatste wint het overigens *hands-down* van de andere in populariteit en *impact* – het is nu verschenen in veertien drukken, waaronder een aantal verschillende herziene edities.

Ook heb ik me bezondigd aan het quasi-argeloos bestoken van studenten aan de VU, collega's en beroemde buitenlanders met de vraag eens kort en bondig te zeggen waar de sociologie nu eigenlijk over gaat. Dit was een onthullende ervaring. Antwoorden waren zelden kort en bondig en als ze al inhoud hadden, betrof het moeizaam gestamel over sociale relaties, betrekkingen tussen mensen of iets dergelijks. De enige van mijn ondervraagden die een compact antwoord wist te geven, was Natascha Notten, die bij gelegenheid toegaf in haar lespraktijk een ander leerboek te moeten gebruiken, maar intussen stiekem UAF raadpleegde om de studenten te kunnen uitleggen waar het in de sociologie echt om draait. Ongelijkheid, cohesie en rationalisering, ze dreunde ze zonder aarzeling op en kon vervolgens ook helder uitleggen welke vragen achter deze *keywords* steken. Zij zal de enige niet zijn, ik denk dat er velen onder u zijn die je 's nachts wakker kunt maken om te kijken of dit rijtje er nog inzit. Kom daar eens om bij andere leerboeken. Ook na veertien drukken De Jager & Mok betwijfel ik of iemand daaruit een compact rijtje van grondbeginselen van de sociologie kan reproduceren...

UAF is gegroepeerd rond het idee dat je de sociologie kunt begrijpen en leren vanuit drie hoofdvragen. Dat lijkt helemaal aan te sluiten bij de methodologie van de problemen uit de dissertatie, maar dat was toch niet zo. Ook in de Utrechtse colleges speelden de hoofdvragen geen rol, het was een synthese die pas in de Nijmeegse periode tot ontwikkeling is gekomen. Ongeveer dezelfde trits treffen we aan bij Laeyendeckers *Inleiding tot de Geschiedenis van de Sociologie* uit 1981. Cohesie verscheen daar als orde, ongelijkheid als ongelijkheid, maar rationalisering bleek inhoudsloos benoemd als 'sociale verandering'. Als tweede inspiratiebron heeft Ultee me wel verwezen naar zijn Nijmeegse voorganger Thurlings (1977), die in zijn beschouwingen had uitgelegd hoe vruchtbaar het is om een probleem te ontvouwen in verschillende onderdelen, en in het bijzonder dat sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit keerzijden van dezelfde medaille zijn, een zaak waaraan in UAF uitvoerig aandacht wordt besteed. Ook dit was een nieuw element die in de theorie en methodologie van de problemen eerder niet voorkwam. Niet alleen kon je bijzondere problemen op één noemer brengen via bovengeordende algemenere problemen, de weg terug van algemeen naar bijzonder bleek minstens zo vruchtbaar.

UAF begint met acht kloeke hoofdstukken, waarin niet alleen de drie hoofdvragen uit de doeken worden gedaan, maar ook alvast de tweede en derde ondertitel van het boek worden waargemaakt. De sociologie bestaat niet alleen uit vragen, maar ook uit uitspraken en bevindingen,

de antwoorden zogezegd. En als er iets is waarin UAF zich onderscheidt van andere inleidingen, dan is het dat deze antwoorden erin staan. Zij staan er bovendien in bijzonder systematische vorm in, doordat het onderscheid tussen beschrijvings- en verklaringsvragen consequent wordt doorgevoerd. Beschrijvingsvragen waren ook steeds vergelijkingsvragen, waarbij je tussen landen kunt vergelijken en tussen tijdstippen. De student die sociologie uit UAF leert, weet na afloop niet alleen van ongelijkheid, cohesie en rationalisering, maar weet ook hoe de inkomens- en vermogensverdeling van Nederland eruitziet, hoe je cohesie kunt afmeten aan zelfmoord, misdaad en opstand, hoe verschillende samenlevingen er in dat opzicht voorstaan, en ten slotte hoe de industrialisering in Nederland is verlopen. Bovendien hebben ze in deze eerste hoofdstukken geleerd hoe je over deze verschijnselen steeds weer dezelfde vragen moet stellen: vergelijkingsvragen en trendvragen. Sociologie op een postzegel uitgemeten. Wetenschapstheoretisch is het leerboek in mijn ogen verder ontwikkeld dan de dissertatie.

Achter dit alles steekt namelijk onmiskenbaar het aloude wetenschapstheoretische programma, maar dat zal de studenten toch vaak zijn ontgaan. De naam Popper komt namelijk welgeteld op één plaats in het gehele boek voor, in een voetnoot, waarin wordt uitgelegd dat het leerboek een directe implementatie is van *Objective Knowledge*. 'Langzaam vergiften' was een geveugeld woord dat in het ulteese jargon betekent dat je de wetenschapstheorie maar moest leren uit de toepassing, niet uit de beginselen. Er waren geen kadertjes over de methodologie van de problemen, uitspraken en bevindingen, maar het evolutionaire gezichtspunt hoe je verder- en vooruitkomt in de wetenschap was desondanks alom aanwezig. Maar er waren ook andere, beslist buitenevolutionaire elementen. Zo waren er nog net geen kadertjes, waarin de relatie van Weber met zijn vrouw, Marx en zijn huispersoneel, en Durkheim en zijn religie werden verklapt – zaken waaraan andere inleidingen in de sociologie zich stevast bezondigen. Maar de naïeve lezer kon toch denken dat je met *Sociologie* een klassieke inleiding in handen had, waarin *theorie* van de sociologie wordt gelijkgesteld met de *geschiedenis* van de sociologie. Had ik van Popper begrepen dat er het bij theorieën om informatie- en waarheidsgehalte gaat en dat het daarbij totaal onbelangrijk is door wie wat op welke manier gezegd was, de studenten bleven toch achter met de indruk dat ze moesten onthouden wie Marx, Weber en Durkheim precies geweest waren. En daar moet ik dan toch De Jager en Mok een pluim geven: in de eerste drukken van *Grondbeginselen* komen nauwelijks klassieken voor, al maken zij bij de meeste recente drukken een bescheiden rentree.

De opsomming en ontvouwing van de drie hoofdvragen vormen deel 1 van het boek, maar UAF doen vervolgens ook pogingen om de proble-

men met elkaar te verbinden. In het eerste deel ('Vragen en antwoorden') wordt dit gedaan door aan de drie behandelde theoretische stelsels die in eerste instantie lijken te gaan over macro-sociale verschijnselen een gezamenlijke micro-sociologische grondslag te geven door ze alle drie voor te stellen als een uitwerking van utilitaristische veronderstellingen over individuen die bij Hobbes, Hume en Smith het uitgangspunt van hun maatschappijtheorie was. Het bracht als mooi punt dat hoewel Marx, Durkheim en Weber weliswaar alle drie kunnen worden gezien als opponenten van een utilitaristische maatschappijtheorie, er met hun theorieën meer te doen valt als je ze verbetert met behulp van een utilitaristisch *model of man*. Toch is de redenering niet steeds transparant. In de derde herziene druk van UAF uit 2004 werd de relatie tussen utilitarisme en de sociologische tradities al in een beginhoofdstuk wordt behandeld. Of dat een verbetering is, kan ik moeilijk zeggen, omdat ik tegen die tijd zelf standaarddeviaties en pearson correlaties uitlegde in plaats van zelfmoordtheorieën. Maar wat mij betreft was dit nu juist een punt geweest dat zich bij uitstek had geleend voor langzame vergiftiging. Dat alle welbekende sociologen zich bij elke verklarende redenering bezondigen aan een eenvoudig kosten-batenmodel van sociaal handelen, acht ik *self-evident*. Het sociologie-onderwijs schiet er weinig mee op om studenten deze vanzelfsprekendheid in te prenten, uiteindelijk komen ze er in hun redeneringen toch wel op terecht.

De tweede poging tot Synthese (zo heet deel 2 van UAF) pakt het streven naar een geïntegreerde sociologie op, maar doet dit niet zozeer door het verder ontvouwen van de hoofdvragen, maar door het op elkaar betrekken van de mogelijke antwoorden. Historisch materialisme heeft ook voorspellingen over klassenstrijd en gaat dus ook over cohesie. Structureel-functionalisme biedt ook voorspellingen over ongelijkheidsnormen (zoals de beroepsprestigeschaal). Webers interpretatieve sociologie zegt ook iets over de dimensionaliteit van sociale ongelijkheid. De synthese werd uiteindelijk gezocht in een aangeklede versie van Lenski's stratificatietheorie, op pagina 666 uiteindelijk benoemd als het 'technologisch-ideologisch evolutionisme van Ultee, Arts en Flap'. Het hield in dat Lenski's in oorsprong neomarxistische theorie werd verrijkt met een theorie over de invloed van wereldbeelden en politieke ideologieën die het meest op Weber was toegeschreven.

De gepresenteerde theorie was in zijn onafhankelijke variabelen een synthese, maar het deed aan de hoofdvragen geen recht, doordat bij uitstek toepassing op ongelijkheidsvraagstukken werd gezocht. De empirische vervolghoofdstukken gingen onder meer over sociale mobiliteit, culturele consumptie en armoede. Allemaal onderwerpen die mijzelf in hoge mate interesseren en hebben beziggehouden; je wordt er beslist een betere ongelijkheidssocioloog van. Maar eigenlijk was ik

als docent steeds onthand met de systematiek en samenhang tussen de hoofdvragen waarop Sociologie in het tweede deel terecht komt. Je kunt de sociologie volgens mij op een nog kleinere postzegel samenvatten door te zeggen dat ze maar een enkele hoofdvraag heeft, namelijk die van sociale cohesie of sociale orde, in al zijn vertakkingen: onthechting, strijd, identificatie, samenwerking en organisatie. Ongelijkheid is helemaal geen primair sociologisch probleem, althans niet zoals het in de eerste hoofdstukken van *Sociologie* wordt voorgesteld, aan de hand van de inkomensverdeling. De vraag van sociologen over ongelijkheid is niet primair hoe groot de inkomensongelijkheid is, maar hoe deze ongelijkheid de samenleving verdeelt. Een mooie sociologische terminologie voor sociale ongelijkheid is volgens mij sociale uitsluiting en insluiting.

Er is een interessante vergelijking mogelijk tussen *Sociologie* van Ultee, Arts & Flap (1992) en het later verschenen boek van Van Hoof & Van Ruysseveldt (1996). Ook dit laatste boek introduceert de sociologie via hoofdvragen. Het zijn deels andere, de hoofdvragen van Van Hoof & Van Ruysseveldt heten sociale ongelijkheid, sociale cohesie en sociale identiteit. Het is moeilijk om greep te krijgen op sociale identiteit als hoofdvraag, maar als je het eenmaal doorhebt, lijkt het mij dat we hier te maken hebben met verbijzonderingen van sociale cohesie en in die zin geen hoofdvraag, maar een vervolgvraag. Die is gemakkelijk, maar waar is het rationaliseringsvraagstuk gebleven? Daarin is hier, meen ik, de elegantere oplossing gekozen. Van Hoof & Van Ruysseveldts term voor rationalisering is 'modernisering' en dit begrip krijgt in hun tekst een veel duidelijker rol, namelijk als onafhankelijke variabele. Modernisering bepaalt sociale stratificatie, sociale cohesie en sociale identiteit, een mooie causale redenering die door het hele boek heenloopt en overigens niet zo heel ver weg staat van het technologisch-ideologisch evolutionisme van UAF. Qua systematiek winnen de hoofdvragen van Van Hoof & Van Ruysseveldt het van UAF.

Ik heb nog een punt van kritiek op het tweede deel van UAF en eigenlijk op het boek als geheel. Waar het naar mijn smaak aan het cohesieprobleem niet de centrale plek toekent die het verdient, werkt het ook het cohesieprobleem niet voldoende uit. Het boek laat je achter met de indruk dat je cohesie het beste afmeet aan het ontbreken ervan: zelfmoord, misdaad en strijd. Dat is waardevol, maar het benoemt niet voldoende de tegenpool: zaken als collectieve besluitvorming en collectieve actie, *commitment* en *compliance* in organisaties. Juist deze thema's werden uitbundig bestudeerd in het ICS in Utrecht en Groningen. Ik verklap geen geheim dat de verhoudingen in het ICS niet altijd zonder spanningen waren, maar mogelijk is dit een punt waarop we meer van elkaar hadden kunnen leren. Het was een beter leerboek geworden wanneer

de synthese niet primair in de stratificatie wordt gezocht, maar sociale cohesie in deze zin verder was uitgewerkt dan nu het geval is.

Sociologie was Ultees nooit geëvenaarde krachttoer. Het is met al zijn eigenaardigheden een meesterlijk boek, dat tot op heden helaas onvertaald is gebleven.

Ultees agenda na 1992 kan worden begrepen als het systematisch invullen en uitwerken van het programma van het leerboek. Na mijn eigen vertrek uit Nijmegen in 1993 was hij gezegend met een goed stel collega's en promovendi, die hij zelf soms aanduidt als 'leerlingen'. Nan Dirk de Graaf en Paul Nieuwebeerta kwamen over uit Utrecht en ontwikkelden hun onderzoek naar klasse en stemgedrag. Met Paul de Graaf werden beroepsloopbanen en arbeidsmarktparticipatie op hun kop gezet. Met Ariana Need en Nynke Moors werd de sociologie van godsdienst, kerkelijkheid en kerkverlating uitgediept. Met Gerbert Kraaykamp werden culturele verschillen bekeken. Met Frank van Tubergen en Manfred ten Grotenhuis werd de reconstructie van Durkheims zelfmoordtheorie andermaal empirisch beproefd en dit haalde uiteindelijk de *American Journal of Sociology*. Met Jeroen Smits en Jan Lammers werd het homogamieprobleem grootschalig onderzocht en dat stond in de *American Sociological Review*. Het meest boeiend onder het werk van de afgelopen vijftien jaar is echter de ambitieuze analyse van de jodenvervolgving in Nederland, met Henk Flap, Marnix Croes en Peter Tammes, een uitwerking van de onvergetelijke zinsnede in het leerboek dat de Nederlandse samenleving 'onvoldoende samenhang vertoonde, toen het erop aankwam' (Ultee, Arts & Flap, 1992: p. 239). De productiviteit van de inhoudelijke thema's in het leerboek blijkt niet alleen in de enorme hoeveelheid publicaties die Ultee met zijn 'leerlingen' – velen van hen blijven hier ongenoemd – tot stand bracht, maar ook in de enorme uitwaaiering van de projecten over de drie hoofdvragen van de sociologie – ongelijkheid, rationalisering en bovenal cohesie.

Laat ik het kort en lovend samenvatten. Ultee heeft voor ons de sociologie ontward door haar hoofdvragen te benoemen. Hij is daarin niet de eerste en de enige, maar hij heeft het voor elkaar gekregen het ons in te prenten. Datzelfde geldt voor de kritisch-rationalistische wetenschapstheorie en methodologie waardoor we alsmaar in ons hoofd houden oninformatieve, ontoetsbare uitspraken te vermijden. Ultee is ook een uniek inspirerende en productieve initiator van sociologiebeoefening in Nederland geweest, die ons heeft meegenomen in een brede waaier van projecten die wordt bijeengehouden door de postzegelsamenvatting waarvan velen de opsomming tot ver na zijn en hun eigen pensionering zullen kennen.

Noten

1. Bewerkte tekst van de inleiding bij het afscheid van Wout Ultee van de Radboud Universiteit Nijmegen op 7 oktober 2011. De volledige uitgesproken tekst kan worden ingezien op www.harryganzeboom.nl
2. Harry B.G. Ganzeboom (1953) studeerde sociologie in Utrecht en promoveerde aldaar in 1984. Tussen 1990 en 1993 was bij Universitair Hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en daarna hoogleraar Sociologie aan de Universiteit Utrecht (1993-2002) en de Vrije Universiteit Amsterdam (2002-heden).

19

Literatuur

- Blau, P.M. & Duncan, O.D. (1967). *The American occupational structure*. New York: Free Press.
- Coleman, J.S. (1961). *Adolescent society. The social life of the teenager and its impact on education*. Westport CT: Greenwood.
- Collins, R. (1971). Functional and conflict theories of educational stratification. *American Sociological Review*, 36, 1002-1019.
- Featherman, D.L. & Hauser, R.M. (1978). *Opportunity and change*. New York: Academic Press.
- Ganzeboom, H. (1982). Culturele activiteiten als verwerving van status en verwerking van informatie, een confrontatie van twee concurrerende theoretische verklaringen van culturele activiteiten aan de hand van reeds verricht onderzoek, *Mens & Maatschappij*, 57, 341-372.
- Ganzeboom, H.B.G., Treiman D.J. & Ultee, W.C. (1991). Comparative intergenerational mobility research – Three generations and beyond, *Annual Review of Sociology*, 17, 277-302.
- Ganzeboom, H.B.G. (1993). *Rondom data. Over het empirisch onderdeel van de empirisch-theoretische sociologie*. Utrecht: Utrecht: ISOR [oratie].
- Goldthorpe, J.H. (1980). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Graaf, N.D. de & Flap, H.D. (1988). With a little help from my friends: social resources as an explanation of occupational status and income in the Netherlands, the United States and West Germany, *Social Forces*, 67, 452-472.
- Graaf, N.D. de & Need, A. (1996), 'Losing my religion': a dynamic analysis of leaving church in the Netherlands. *European Sociological Review*, 12, 87-99.
- Heek, F. van e.a. (1958). *Sociale stijging en daling in Nederland I*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van (red.) (1996). *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Boom.

- Jager, H. de & Mok, A.L. (1971). *Grondbeginselen der sociologie*. [5^e druk] Leiden: Stenfert Kroese.
- Laeyendecker, L. (1981). *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*. Meppel: Boom.
- Lenski, G.E. (1966). *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.
- Moerbeek, H.H.S. (2001). *Friends and foes in the occupational career. The influence of sweet and sour social capital on the labour market*. Nijmegen: Katholieke Universiteit [dissertatie].
- Popper, K.R. (1972). *Objective knowledge. An evolutionary approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Sixma, H. & Ultee, W.C. (1983). Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens & Maatschappij*, 58, 360-382.
- Smits, J., Ultee, W.C. & Lammers, J.G.M. (1998). Educational homogamy in 65 countries: An explanation of differences in openness using country-level explanatory variables. *American Sociological Review*, 63, 264-285.
- Swanborn, P.G. (1981). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Inleiding in ontwerpstrategieën*. Amsterdam: Boom.
- Thurlings, J.G.M. (1977). *De wetenschap van de samenleving. Een drieluik van de sociologie*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Tubergen, F. van, Grotenhuis, M. te & Ultee, W.C. (2005). Denomination, religious context, and suicide: neo-durkheimian multilevel explanations tested with individual and contextual data. *American Journal of Sociology*, 111, 797-823.
- Tulder, J.M.M. van (1962). *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1854, een sociaal-statistische studie*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Ultee, W.C. (1974). De theorie en methodologie van de problemen, toegelicht aan de hand van de theoretische problemen van de sociologie. *Mens & Maatschappij*, 49, 4-28.
- Ultee, W.C. (1977). *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie. Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities*. Utrecht: Rijksuniversiteit [dissertatie].
- Ultee, W.C. (1982). *Collegereeks sociologisch onderzoek voor dagstudenten*. Collegelectaat Opleiding Sociologie, Universiteit Utrecht. Typescript.
- Ultee, W.C. & Sixma, H. (1982). *Beroepsprestige en mobiliteitsmeting 1982*. [databestand]. Den Haag: DANS (P0839).
- Ultee, W.C., Luijkx, R. & Van Doorne-Huiskes, J. (1986). Zijn er veranderingen in het verband tussen onderwijs en beroepshoogte voor vrouwen en mannen in Nederland tussen 1960 en 1979? *Mens & Maatschappij*, 61, 378-400.
- Ultee, W.C., Arts W. & Flap, H. (1992). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen* [1^e druk]. Groningen: Wolters-Noordhof.